

УДК [94 : 327.82] (4) «18»

МІЖНАРОДНИЙ ЧИННИК У ТАКТИЦІ ПРИБОРКАННЯ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ ПОЛЬСЬКОГО СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1863-64 рр.

Юрій Земський¹, Валерій Дячок²

Хмельницький національний університет,

Україна, 29016, м. Хмельницький, вул. Інститутська, 11

¹e-mail: yury_zemsky@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8085-0977>

²e-mail: vdiatchok@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8398-2326>

Розглядається вплив громадської думки та дипломатії урядів країн Західної Європи на політику Російської імперії середини XIX ст., зокрема на події Січневого Польського повстання 1863-64 рр. Відстежується складна взаємозалежність поміж Англією та Францією, е сенсі реалізації ними національних інтересів, через що події Польського повстання оцінювалися кожною з них лише як інструмент пливу на суперника.

Ключові слова: міжнародний вплив, громадська активність, польське повстання, ліберальна політика, реформи

Проблема Польського повстання 1863-64 рр. є доволі вивченою як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Проте дослідження цих подій у контексті тогочасних міжнародних відносин осягнуто значно менше. Хоч саме такий кут погляду дозволяє суттєво ємкіше розуміти драматизм зростання напруги як серед самих учасників повстання (котрі не могли чинити інакше, як сталося), так і при Російському дворі (де до весни 1863 р. розробляли як неминучість сценарії виходу Царства Польського з-під влади імперії). Поєднання досліджень, що стали вже класичними у цій царині – А. Корнілова, А. Сідорова, К. Берманьського, В. Ревуненка зі спогадами сучасників і самих учасників подій дозволяє краще розуміти принципи та тонкощі дипломатичної роботи на загал (у тому числі й нині) та у подіях, що розглядаються, зокрема.

Російська імперія у середині XIX ст. втратила реальну нагоду приєднатися до цивілізованого світу та започаткувати формування громадянського суспільства у країні – писав російський емігрант, історик і журналіст Олександр Янов [14, с. 45-46]. Це справді важливий акцент, бо поряд з Росією, у Західній Європі впродовж усього XIX ст. відбувалися надзвичайно бурхливі події та перетворення соціального змісту – національно-визвольні рухи та революції, зародження профспілкових організацій і вільної преси, зрештою, формування громадянських інститутів впливу на владу та закладання основ національних держав (на зміну династичним). Натомість, Російська імперія провівши справді суттєві реформи (не випадково, в історіографії середину XIX ст. називають «епохою великих реформ») – спромоглася лише посилити свої інститути держави, а

відтак у подальшому в її поступі продовжувала міцніти парадигма імперського змісту.

До середини XIX ст. – тридцятиліття миколаївського правління в імперії стало одним із найсумніших періодів її історії – жорстка політика, цензура, жандармське переслідування інакодумства, обмеження у свободі пересування, а водночас активне дипломатичне та військове втручання в Європейські справи на правах учасника Священного союзу, покликаноного стерегти «спокій і порядок». І така дійсність цілком задовольняла й навіть втішала російських царедворців. Один із них – Федір Тютчев, влітку 1848 р., повертаючись з Європи до Росії, під враженнями революційних подій «Весни народів», писав: «Уже з давніх часів в Європі існує тільки дві дієві сили, дві істинних держави: Революція та Росія... Між тією та іншою не може бути ні договорів, ні угод. Що для однієї життя, те для іншої – смерть» [13, с. 32]. Тим самим, він визнавав ту величезну прірву, яка лежала між Російською імперією та всім іншим Європейським світом. Витончений лірик надзвичайно ємко та точно наголосив на віковичній відмінності російського світу: непорушна «стабільність», консерватизм традицій, впевненість, що завтрашній день неодмінно буде продовженням сьогоденного та вчорашнього – такими були ідеали життя російського самодержавства і вони, звісно, вочевидь дисгармоніювали із динамікою справжнього життя, коли свобода розвитку спонукає до постійного пошуку оптимального шляху реалізації власних прагнень (кожної особистості зокрема та суспільств-народів-націй, загалом). Тож узагальнено «світ свободи», власне, світ західноєвропейської цивілізації, Ф. Тютчев назвав «вічною Революцією».

Проте, саме у середині XIX ст. такий «продих Революції» відчула на собі й Росія. Поразка у Кримській війні ніби «пробудила» освічену громадськість і вона незвично активно заговорила про вдаваність «величі Росії», про ніцість поведінки чиновництва, неприховану продажність у судах, казнокрадство, хабарництво, насильницько-загарбницьку політику щодо усіх сусідів та інші віковічні проблеми російської дійсності. Зокрема, широкого розголосу та популярності набув тоді анонімний публіцистичний твір «Дума русского», що інтенсивно переписувався та поширювався у рукописах. Згодом стало відомо, що авторство тієї самокритики належить Петру Валуєву [2; 7], пізніше міністру внутрішніх справ імперії, а на той час – Курляндському губернатору. «Всюди панує у нас бажання сіяти добро силою. Всюди зверхність, а не любов... Зверхність ставлення до кожного із нас, зокрема і до людської особистості, загалом утвердилася у законах... Невже пагубний вплив цієї системи досі не доведено ні зовнішніми невдачами, ні внутрішніми недоліками, ні всезагальною недовірою до нашого начальства...? Невже благородство промов не сумісне з благородством справ і російський дворянський стан повинен говорити мовою, в якій чуються відголоски Золотої орди разом із вітєватістю семінарії...» [7, арк. 4-11].

Надзвичайно критично та викривально щодо того зла, яке причаїлося в усіх закутках російської дійсності, прозвучали слова історика, одного із найвідоміших і найвпливовіших серед російської громадськості «західників», професора Московського університету Тимофія Грановського у його публіцистичній праці «Східне питання». Цей твір з'явився у числі найперших, подібного змісту – ще у 1855 р., але раніше остаточної катастрофи Севастополя: «До 53 року Росія перебувала на горі слави і могутності... Глава консервативної системи, вона в Європі вважалася колосом, непереможним, який погрожує підкорити весь роздертий внутрішніми бродіннями Захід. І раптом, за два роки, не маючи істотних поразок, цей колос падає з висоти могутності і являє світу внутрішню свою слабкість... Чудернацьке явище... Але час навести ясність у цій складній справі... По-перше, треба викинути думку, що ця війна священна. Уряд прагнув подати її як захист прав єдиновірців і християнської церкви, але ключі Вселенського храму служили лише підставою... Чи могли ми воювати з Туреччиною як гнобителькою народів, коли у нас самих весь суспільний устрій побудований

на тій же основі... Ні, в Туреччині ми ніколи не з'являлися лібералами, навпаки, ми завжди були проти всіх реформ, які проводили султани останнім часом... Всі наші прагнення у стосунках з Портою обумовлювалися бажанням розширити наші володіння та наші впливи... Ми не лицарі Христові, ми не ревнителі свободи, ми просто хотіли тримати Туреччину в постійній залежності від нас і набути на Сході переваги власного впливу. Метою війни є виключно політичне розширення російських володінь на Сході...» [5, арк. 4 зв.-12].

В унісон Т. Грановському характеризував російську дійсність наприкінці 1855 р. «слов'янофіл» Іван Аксаков: «Ох, як важко іноді жити в Росії, у цьому вонючому середовищі бруду, паскудства, брехні, обманів, зловживань, добрих братків-мерзотників, хлібосолів-хабарників, гостинних ловкачів-отців і благодійників хабарників!... Чого чекати від країни, яка витворила і терпить такий суспільний устрій, за якого треба збрехати, щоб сказати правду, треба чинити нетактовно, щоб бути справедливим, треба пройти всі процедури обманів і мерзотностей, щоб домогтися необхідного, законного» [8, с. 31].

У числі інших «гріхів» у яких каялася тоді російська громадськість чільне місце посіла польська проблема. Боротьба поляків проти імперського поневолення, їхні чисельні жертви після Листопадового повстання 1830-31 рр. викликали тепер у росіян повагу, прихильність і навіть захоплення. Тим більше, що такі настрої були цілком суголосними з тогочасними загальноєвропейськими тенденціями.

Громадська активність польських патріотів, як і всієї освіченої громадськості Російської імперії після Кримської війни, відбувалася синхронно із загальною європейською лібералізацією суспільного життя. Західна Європа продовжувала перебувати під враженнями революційного руху кінця 1840-х рр. Все більшого авторитету та популярності в Європі набували ідеї соціалістів – Луї Блана та Фердинанда Лассаля, активно популяризувалися теорії Карла Маркса та Джузеппе Мадзіні. Героєм часу став Гарібальді. У всіх на вустах були слова: «звільнення», «незалежність», «емансипація». Гаряче обговорювалися очікувані звільнення негрів в Америці й об'єднання Італії. Більше того, громадська думка та вільна преса значною мірою визначали вже на той час спрямування політики урядів Європейських держав, або ж, принаймні, останні змушені були імітувати, що прислухаються до виявленої волі перших.

Зі зняттям заборон, миттєво популярними

у Росії стали поїздки за кордон. З Європи «у замкнену» за Миколи I Росію пішов потік літератури, у тому числі й нелегальної. Особливої впливовості набув тоді «Колокол» Олександра Герцена, з його гострими обговореннями всіх актуальних проблем часу. Найбільшої уваги на сторінках «Колокола» його автори надавали проблемам свободи у Росії та правам народів на незалежність, що розглядалися на прикладах Італії, Угорщини та Польщі. За усіх таких обставин, російська адміністрація просто вимушена була стримано терпіти та ліберальними поступками задовольняти вимоги протестів, акцій, публічних виступів, які постійно зростали серед освіченої громадськості.

Отож, у числі різних ліберальних поступок імперська влада задовольняла також і деякі вимоги поляків. Згодом, у Записці на ім'я імператора Олександра II, анонімний автор скрупульозно перерахував всі «пільги», надані полякам за час правління адресата. «Маніфестами при сходженні на престол 17/29 квітня 1855 р. та під час коронації 26 серпня/7 вересня 1856 р. явлене було милосердя до всіх покараних за протизаконні дії. Спеціальним указом 15/27 травня 1856 р. відкрито шлях для повернення на батьківщину всіх, хто у різний час емігрував за кордон. Указом 17/29 квітня 1857 р. дозволено повернутися з місць заслань всім, хто добре там поведився та розкався. [Нотаткою зауважувалося, що число тих, хто повернувся з-за кордону та із Сибіру, на кінець 1861 р. склало 8693 особи]. Указом 19 лютого/2 березня 1860 р. припинено розшук майна всіх, кому загрожувала конфіскація або арешт майна за участь у повстанні 1830-31 рр. Указом 8/20 вересня 1862 р. припинялася процедура конфіскації майна, а також не продане конфісковане майно поверталося власникам або їх спадкоємцям» [10, арк. 1-8].

Показовою, з погляду на «пропольськість» настроїв, що панували у перші роки лібералізму навіть серед офіційних кіл імперії, є записка «придворного» історика та публіциста Михайла Погодіна, якою восени 1856 р. він виголошував, що «Польща, через яку Росія пересварилася з кращою європейською публікою, тепер може стати засобом примирення» [12, с. 44]. «Росія знаходиться політично у самому принизливому і ганебному стані, в якому вона з часів Петра Великого ніколи не перебувала. Вона впала з висоти своєї величі й опинилася раптом серед держав другого і третього сорту і не сміє й пікнути там, де Англія, Франція і навіть Австрія вирішують справи, що безпосере-

дньо стосуються Росії, – писав М. Погодін, – і всі ці зневаги, всі ці кровні образи, ми повинні переносити терпляче, приховуючи найменше незадоволення, ковтати наші сльози та прибирати на себе веселий вигляд... Господи, до чого ж ми дожили? Сором, ганьба і зневага!» [6, арк. 4зв.-6зв.].

Далі автор, розмірковуючи на предмет того, чи не розв'язати Росії знову якусь війну, з елементами самоіронії, розглянувши варіанти усіх можливих супротивників, визнав, що Росія просто не здатна на війну ні з ким. Тож примиритися з Європою, – дійшов висновку М. Погодін, – дуже просто можна саме через Польщу. «Дайте їй особливе власне керування. Залишаючись у нероздільному управлінні з імперією Російською, під скіпетром одного государя, з його намісником, нехай Польща керується сама собою, як їй заманеться, у відповідності з її історією, релігією, народним характером, теперішніми обставинами. Оголосить це рішення у Всемилоствому Маніфесті і Людовік Бонапарт понизить свій голос, англійці прикусять язик, австрійці отримають смертельно страшний удар у груди, вся неофіційна благородна частина європейського населення, з громадською думкою пристане на нашу сторону і перше місце між государями європейськими займе, як і колись, імператор Всеросійський і цар Польський» [6, арк. 9-9зв.].

Записка була відправлена великому князю Костянтину, але він, не погоджуючись зі змістом, відмовився подати її царю [12, с. 44-45], проте ці, погодинські рекомендації стали, певною мірою, програмними. Російська влада і насправді йшла на поступки, дарувала пільги, лібералізувала всі сфери життя, причому не лише у Польщі, але й в імперії, загалом.

Однак, таке внутрішнє самореформування імперії відбувалося вкрай повільно і, власне, одночасно зі зростанням вимог громадськості. По суті, влада не попереджувала вирішення проблем за вимогами часу, а саме поступалася домаганням суспільства у тих випадках, коли такі домагання видавалися прийнятними і, навпаки, приховано або відверто опиралася, коли, з якихось міркувань, вимоги громадськості трактувалися як зухвальство. Кожного разу імперська адміністрація йшла у фарватері росту громадської активності, а це, відповідно, провокувало серед громадськості появу все нових і нових, більш рішучіших і кардинальних вимог. Й зрештою, вимоги польських патріотів зросли до умови відродження Польської держави у кордонах Речі Посполитої 1772 р. Саме ця вимога рішуче відвернула російську

громадськість від поляків. Серед росіян відродилися патріотично-імперські настрої. Погоджуючись на широкі національно-культурні права поляків у межах Царства Польського, вони ніяк не сприймали польські амбіції на землі Волині та Поділля з Київщиною.

Отже, імперській владі тактикою не поспіху та вибіркового задоволення вимог, вдалося дочекатися від польської громадськості таких заяв, які викликали обурення та спротив росіян і, таким чином, єдність громадянського спротиву була розколота. Польські національні амбіції пробудили почуття імперського націоналізму в російській громадськості, що стало порятунком самодержавства. Адже тепер інтереси імперії цілком співпадали з настроями російської патріотично-розбурханої громадськості. Таким чином, самодержець став за тих умов силою, яка боронить інтереси Росії і, звісно, це гуртувало навколо нього патріотичну російську громадськість.

Водночас, польські патріоти, заявивши про мету відродження своєї держави, не могли вже поступатися від цієї ідеї, як справи власної шляхетської честі та людської гідності, а відтак їхнє збройне повстання мало неодмінно відбутися за самою логікою подальшого розвитку подій. Так само, західноєвропейська громадськість, котра надзвичайно напружено стежила за всіма перипетіями польсько-російського протистояння, і цілковито й одноставно вболівала за справу поляків, постійно підігрівалася черговими публікаціями у пресі та вимагала від своїх урядів підтримки поляків. При цьому, уряди Європейських країн ставилися до таких вимог своєї громадськості не більше, як чинника, який треба дипломатично використати.

Приміром, Наполеон III разом зі своїм урядом змушений був грати подвійну роль, бо Франція на урядовому рівні бажала зближення з Росією, адже їхня коаліція забезпечила б їм незаперечну першість у політиці на Європейському континенті. Однак, надзвичайна хвиля підтримки у французькому суспільстві польської антиросійської боротьби вимагала від офіційних кіл обережності у діях і заявах. Через свого посла у Петербурзі Густава-Луї Монтебелло, французький уряд завіряв царя у своїй солідарності проти польського повстання. Але разом з тим, у спеціальному листі з Парижа у лютому 1863 р. урядові дипломати писали: «Що можемо ми протиставити газетним статтям, які стали на ґрунт народного права і відстоюють найбезсумнівніші принципи? ..ми і самі живимося силою з суспільної думки, ми

змушені рахуватися з почуттями, які з давнього часу поділяються всією нацією» [11, с. 147-148].

Підтримка поляків з боку французької громадськості, породжувала навзаєм вдячність і навіть захоплення поляків по відношенню до французів. Сучасник подій 1863 р. Людвік Вольський пригадував: «Додаткової сили набирав той рух через позицію, яку зайняла європейська дипломатія щодо повстання. На берегах Сени жив братній нам народ, симпатичного для нас характеру, причетний також до всеісторичної, цивілізаційної місії, народ, котрий давав притулок нашим вигнанцям і кров котрого змішувалася з нашою кров'ю по всіх бойовиськах світу» [17, с. 21].

Англійський уряд з іншою метою – задля боротьби проти утвердження французької гегемонії в європейській дипломатії – також всіляко підтримував у себе у країні, а ще більше – у Франції громадську думку в її настроях антиросійського невдоволення й у симпатіях до поляків. «Daily News» та «Times» характеризували польське повстання як виступ проти тиранії за законні людські права [11, с. 149].

Саме громадська думка у власних країнах змусила уряди Франції, Англії та Австрійської імперії виступити із ультимативними дипломатичними вимогами до Росії задовольнити національні права поляків (такі дипломатичні демарші, із врученням російському міністру відповідних заяв, відбулися двічі – у квітні та червні 1863 р.) Вслід за Францією й Англією – писав польський дослідник К. Войнар – свою прихильність полякам поквапилися висловити також шведи, данці, іспанці, португальці і навіть турки, однак далі заяв, справи «захисту поляків» не пішли [16, с. 34-35]. Водночас, ці ультиматуми лише посилили проімперські й антипольські, а отже й антиєвропейські настрої у російському суспільстві.

Така псевдо-підтримка поляків, що обернулася до них лише посиленням злості та репресій з боку імперії, дала підстави Карлу Марксу заявити на польському мітингу в Лондоні про зрадництво європейських урядів. Що ж до Російської імперії він тоді констатував: «Політика Росії залишається незмінною... Її методи, її тактика, її прийоми можуть мінятися, але провідна зірка цієї політики – світове панування, залишається незмінною» [9, с. 201].

Отже, міжнародні польсько-російські протиріччя, що проявили себе у Російській імперії на тлі зовнішньополітичного напруження (яке більшою мірою «підігрівалося» пресою, аніж насправді загрожувало певними діями

європейських держав, що нібито «бралися» відстоювати інтереси поляків) були тими чинниками, які прискорили та посилили гуртування всіх власне російських політичних сил імперії навколо трону. Таким чином, офіційний-«державницький»-імперський націоналізм росіян остаточно поглинув усі громадянські проекти реформування Росії.

Водночас, чинник міжнародного впливу зіграв дуже неоднозначну роль у вказаних подіях. Він певною мірою провокував поляків до рішучих дій, адже вони сподівалися й очікували, що слідом за заявами їм нададуть справжню допомогу у боротьбі проти ненависної Російської імперії. До того ж, цей же чинник дозволив російській офіційній проімперській публіцистиці створювати серед росіян відчуття справжнього страху перед загрозою розв'язання нової війни, а відтак ще більше помножувати їхній проімперський патріотизм.

Проте, свідченням кон'юнктурності публіцистичної тріскотні російських видань і, водночас, доказом дуже умовного «тиску» на Російську імперію з боку європейських держав є короткий допис у «Современной летописи» за грудень 1862 р. Це був час, коли вже відбулися неодноразові розстріли польських демонстрацій і коли залишилося кілька тижнів до початку збройного повстання. «Летопись» подала передрук з англійської «Times» статті, де всіляко схвалювався поступ Росії «в напрямку прогресу»: «Росія пройшла через такі зміни, завдячуючи яким недавній час здається віддаленою архаїкою... Росія, мабуть, задоволена, що вона відмовилася на певний час від зовнішньополітичних претензій, немає сенсу думати, що вона назавжди відмовилася від них, але коли вона знову буде впливати на зовнішні справи, то ми впевнені, не буде вже здаватися такою небезпечною Європі, адже суспільні умови рішуче змінилися. Ліберальна Європа боялася не того, що Росія буде занадто могутньою, а того, щоб її могутність не поєднувалася з варварством і військовим честолюбством. Стара будова впала. Нинішній імператор виводить тепер на світ цілу націю: міне ще кілька поколінь і ми, можливо, побачимо справжній руський народ замість механізму, що зібраний із дворян, чиновників і рабів» [15]. Підставою написання усіх цих схвальних слів був надзвичайно урочистий прийом нового російського посла у Франції, у зв'язку з чим висловлювалося розуміння, чому «обидві імперії [Російська та Французька] незважаючи на недавнє кровопролиття, перейшли тепер від взаємного несприйняття до чогось подібного на друж-

бу» [3, с. 138].

Як бачимо, жодного навіть натяку на утиски, мордування, вбивства поляків чи щось подібне – ніби сама «ідилія» царює у Російській імперії. Тож важко не погодитися з О. Герценом, який із розпачем запитував у тих, хто здійснював «патріотичний» гвалт, закликаючи всіх і вся на захист вітчизни, яка, буцімто, опинилася під зовнішньою загрозою. «Та де ж та небезпека, біда, з якого боку йдуть дванадцять язиків? Де їхні полки, флоти, гармати, царі, вожді?... Із польської справи ми собі почесного знамена не викроїм: поліцейському приборканню та стратам цілого народу ні захоплення, ні лаври не пасують» [3, с. 138].

Однаке публіцистичний розголос про зовнішню небезпеку втягування Росії у нову війну (через польське питання) був настільки широким та ефективним, що міністру зовнішніх зносин О. Горчакову (який досить швидко усвідомив блеф західних погроз) було важко вгамувати страх навіть серед найближчого оточення царя [11, с. 231, 237, 293]. Щодо останнього, наприклад, граф Михайло Муравйов згадував, як уже після призначення його генерал-губернатором та перед від'їздом до Вільно, він прибув, аби відрекомендуватися імператриці. Вона подякувала йому за згоду обійняти посаду в такий скрутний час, висловила жаль щодо труднощів, які склалися у Росії, особливо через тиск західних держав, а крім того промовила, що добре було б, «якби нам вдалося утримати за собою хоча б Литву», бо про збереження за Росією Царства Польського не могло тоді бути й мови [4, с. 398].

Петро Валуєв у «Записці» царю від 13 квітня (напередодні демаршу європейських країн із дипломатичними нотами) з острахом констатував: «Випробувано все для покращення справ у Польщі: зміна осіб..., широкі реформи, ...нарешті сила зброї – і все випробуване безуспішне. Ми тепер далі від цілі, ніж, можливо, були у лютому 1861 року», але, розмірковуючи про можливі подальші кроки російського уряду, він говорив про війну як цілком вірогідний і водночас гідний вихід із ситуації, що склалася: «Нас очікують спочатку дипломатичні пояснення, а потім війна або поступки... Якщо ми поступимося тепер, з огляду на військове втручання іноземців, нам важко буде з гідністю відповісти на питання, чому ми не поступилися раніше... Якщо ж ми не поступимося – перед нами війна» [1, с. 225-226].

Водночас П. Валуєв доводив, що Росії належить якнайшвидше створити представницький орган. Таке переконання прийшло до ньо-

го під впливом розмов у колах свити царського оточення, серед якої тоді з впевненістю висловлювали занепокоєння, що хід подій змусить російський уряд дарувати Польщі значні привілеї, яких не мають корінні російські губернії. Тож П. Валуєв пропонував здійснити нововведення, які б дали «перевагу» Росії перед Польщею: «Даруйте люб'язновірній Вам і Вам вірнопідданій Росії політичну першість перед крамольною Польщею. Дайте ж Росії на шляху розвитку державних установ крок вперед перед Польщею. Ви тоді ще тісніше з'єднаєте навколо себе всіх ваших вірних підданих... ви змусите Західний край, нарешті, повернутися обличчям до Москви і стати тілом до Варшави. Тоді західне питання буде вирішене назавжди і польська справа назавжди програна» [1, с. 227]. П. Валуєв пропонував запросити до складу Державної ради, з правом дорадчого голосу, певне число представників від дворян, від вищого духовенства, а також від міських жителів, аби вони брали участь в обговореннях законодавства та бюджету. Це була б пародія на конституцію, але такий крок відповідав би домаганням західних держав [1, с. 228].

Подібні ідеї ініціював у той же час і М. Катков. Він також розумів, що режим самодержавства треба модернізувати, надавши політиці рис «пронародності», власне, націоналізуючи дії влади, аби вони виглядали не просто волею монарха, а саме його волею зі згоди та в «інтересах народу». Конституція спільна для всієї Росії, включно з Польщею, була б найкращим, на його думку, виходом із труднощів: вона укріпила б царизм, не давала б Польщі пільг окремо від інших земель Росії та, водночас, відняла б у західних країн підстави втручатися у «російські справи» в ролі «захисників» поляків. «Найвірнішим способом поглимитися і водночас обеззброїти наших ворогів було б остаточне приєднання Польщі до Росії на нових умовах, які б охолодили задерикуватість гальського півня і змусили б замовкнути рикання британського лева...» [11, с. 226-227] – тобто на основі спільної для Польщі та Росії конституції, говорив М. Катков.

Олександр II для розгляду ініціативи П. Валуєва зібрав 15 квітня особливу раду і за її підтримки доручив йому таки (П. Валуєву) розробити повний проект нового складу Державної ради. Проте, такий проект було розроблено та представлено аж 18 листопада того ж 1863 р., коли повстання вже почало згасати, небезпека іноземного втручання розвіялася, а отже валуєвський проект виявився непотріб-

ним.

Таким чином, тиск Західних країн, у першу чергу Англії та Франції, від яких Російська імперія потерпіла ганьбу поразки у Кримській війні, насправді не міг залишатися поза увагою імперського двору, й царат був готовий до чергових поступок на користь поляків і навіть певного імітування реформ конституційного характеру для так званих внутрішніх губерній Росії. Проте, цей же міжнародний тиск рішуче змінив настрої російської громадськості – у неї пробудилися імперські націоналістичні настрої й вона стала оплотом захисту самодержавства. Царат виступав, за таких обставин, консолідуючим ядром новоявленої російської «нації», дарма, що переконання цієї «нації» були імперськи-загарбницькими, важливо, що Петербург – подібно національним Європейським державам – міг тепер формально покликатися на виконання волі своєї «національної громадськості».

Крім того ж, поміж самими Західними країнами (а першочергово між Англією та Францією) відбувалося конкурентне протистояння за першість на континенті. Тож швидко для дипломатів Російської імперії це стало очевидним, а відтак вони зрозуміли, що ніякого коаліційного виступу проти Росії у захисті інтересів поляків, насправді не буде.

Таким чином, самодержавство вистояло й укріпило свої позиції, а водночас, навчилося по-новому опановувати національними рухами. Імперська влада отримала перший досвід використання національних почуттів широких верств громадськості у власних інтересах. Почуття націоналізму було використано як мобілізаційний ресурс задля об'єднання суспільної думки на захист інтересів імперії, що стало можливим після сформування у суспільній свідомості росіян тотожності між поняттями «вітчизна» й «імперія».

Ліберальні настрої російської громадськості, що сформувалися на хвилі надзвичайного невдоволення самодержавством (після Кримської війни), а відтак рішучого бажання докорінно реформувати всі сфери життя в імперії, були трансформовані зусиллями влади у націоналістичні почуття ворожості до усіх, хто зазіхав на недоторканість кордонів вітчизни-імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Берманський К.Л. «Конституционные» проекты царствования Александра II. *Вестник права*. 1905, книга 9, Ноябрь. С. 223-291.
2. Валуев П.А. Дума русского (во второй половине 1855 г.) *Русская старина*. 1891, Май. С. 349-359.
3. Герцен А. Чего они так испугались? *Собрание сочинений*.

ний: в 30 т. / ред. коллегия В.П. Волгин (глав. ред.) и др. Москва, 1959. Т. XVII. С. 138-142.

4. Граф Михаил Николаевич Муравйов. Записки его об управлении Северо-Западным краем и об усмирении в нем мятежа. 1863-1866. *Русская старина*. 1882, Ноябрь. С. 386-432.

5. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф.160. Спр.266 Восточный вопрос Т.Н. Грановского.

6. ІР НБУВ. Ф.160. Спр.290 Записка о международном положении России и польском вопросе.

7. ІР НБУВ. Ф.160. Спр.296 Дума Русского во второй половине 1855 г.

8. Корнилов А.А. Общественное движение при Александре II (1855-1881). Исторические очерки. Москва: Товарищество типографы А.И. Мамонтова, 1909. 263 с.

9. Маркс К. Промова на польському мітингу в Лондоні 22. I. 1867 р. / *Маркс Карл, Енгельс Фрідріх. Твори* [в 30-ти т.; перекл. з 2-го рос. вид.]. Київ: Держполітвидав УРСР, 1963. Т. 16. С. 200-202.

10. Отдел рукописей Российской национальной библио-

теки, г. Санкт-Петербург. Ф.208. Д.28 Записка неизвестного о волнениях в Польше (писано в апреле 1861).

11. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 г. и Европейская дипломатия. Ленинград: Издат. Ленингр. ун-та, 1957. 358 с.

12. Сидоров А.А. Польское восстание 1863 года. Исторический очерк. Санкт-Петербург: Издание Н.Б. Карбасникова, 1903. 254 с.

13. Тютчев Ф.И. Россия и революция. *Политические сочинения*. Санкт-Петербург-Париж: YMCA-PRESS, 1976. С. 32-50.

14. Янов А.Л. Патриотизм и национализм в России. 1825-1921. Москва: ИКЦ «Академкнига», 2002. 398 с.

15. Times о нынешнем положении России. *Современная летопись*. 1862. Декабрь, № 50. С. 21.

16. Powstanie narodowe w r. 1863 i 1864 z rzutem oka na całość dziejów porozbiorowych I sprawę włościańską. *Opowiadział K. Wojnar*. Kraków, 1901. 48 s.

17. Wolski L. Powstanie polskie z roku 1863, z komentarzem mackiawela. Lwow, 1867. 45 s.

Zemskyi Yuri, Diachok Valery

International Factor in the Tactics of Crushing of Polish January Uprising (1863-1864) by the Russian Empire

Difficult socio-political situation in which the Russian autocracy appeared to be after the signing of the Peace Treaty in Paris on the results of the Crimean War is considered. The Russian general public subjected to sharp criticism its own government, exposing the everlasting shortcomings of imperial policy. The same criticism was expressed by the European press. That made the tsarism to begin reformation in the empire.

The Polish issue also arose among the sorest points. Gentry initially sought to renew its own privileges, and subsequently demanded the restoration of statehood. The government conceded, though did it extremely slowly and reluctantly, so in the terms of general liberalization of the press it was interpreted as an insult, and consequently the level of claims constantly increased.

Another reason for the increasing activity of the Poles was the public opinion of the Western Europe countries, which at that time could not be ignored by the certain governments, and therefore, the latter, together with their own public and the national press, demanded that the autocracy meet the claims of the Poles. However, such officially-diplomatic position was not followed by any real actions, because of the internal contradictions of interests of anti-Russian coalitionists.

At the same time, such activity of the Europeans was taken by the Russians as a menace of a new war and awakened their national-patriotic, proper imperial frames of mind. The official Russian press provided an identity in the perception of the concepts of the homeland and the empire, and therefore all those who criticized the domestic authorities, that time started to protect them.

Keywords: international influence, public activity, Polish Uprising, liberal politics, reforms